

Журбелюк Г. В.

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ СВІТОБАЧЕННЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Статтю присвячено проблемам розвитку спадкового права в Україні. Досліджуються традиції спадкування, що трансформувались протягом XIX–XX ст. і стали відображенням не тільки соціально-економічного, а й духовного розвитку українства, вдосконалення його правової культури.

Розвиток в Україні нових основ соціально-економічного розвитку, формування сучасного ринку, поступове становлення відповідної бази правового забезпечення ринкових відносин і оновленої системи цінностей як матеріального, так і морального порядку актуалізують вивчення проблеми спадкування. А прийняття нового Цивільного кодексу України, введення нового правового інституту спадкового договору, який спричинив появу низки суперечливих оцінок, викликають об'єктивну потребу дослідження не тільки сутності механізмів сучасного спадкування, результату законодавчих удосконалень, а й аналізу історичних підвалин проблеми спадкування і її органічного зв'язку з ментальністю українства, його розмаїтим внутрішнім світом, особливим інтроверсизмом. Виходячи з того, що за всяких умов вивчення системи спадкування відображає рівень розвитку духовної і матеріальної культури певного народу, його правової культури зокрема, автор звертається до безумовно корисних і цікавих досліджень цих проблем, що були проведені попередніми поколіннями дослідників права. Саме розгляд сутності та історичних трансформацій норм права щодо спадкування стало предметом даного дослідження.

Про зв'язок української системи світобачення з інститутом права взагалі й історично першим джерелом права, звичаєвим правом, з одного боку, та економічними принципами пореформеного часу – з іншого, яскраво свідчать наукові студії Павла Чубинського, дослідження Іринарха Черкаського, Івана Шаровкіна, проведені у другій половині XIX ст. В них можна було дізнатися про сильні і слабкі сторони земельної реформи, сприйняття її різними категоріями українського селянства, яке в абсолютній більшості своїй тяжіло до збереження «доброї старовини»,

але ніяк не відмовлялось від перспективи поновлення її через врахування власного досвіду. Твори саме цих авторів, які активно вивчалися в передових колах інтелігенції України-Малоросії наприкінці XIX – дебатовались на початку XX ст. так само, як нині уважно досліджуються в нашій державі та за її межами не тільки законодавчі новели Верховної Ради України, що відображають значні зміни в нашому суспільному житті, а й практика їх реалізації.

Для розуміння сутності названої проблеми дослідники спадщини в українському праві звичаєвому, знавці народних юридичних звичаїв, традицій і вірувань, історії староукраїнського і трансформованого на підросійських землях права наполягали, перш за все, на важливості послідовного й об'єктивного, відстоюючи принцип правдивості висвітлення народного життя. Для виявлення багаторівневих зв'язків матеріального і духовного життя українців з юридичними звичаями проводились описи етнографічно-правового характеру, вивчались рішення волосних судів, збиралися статистичні дані з метою використання отриманих знань у просвітницькій роботі й пробудженні правосвідомості народу. Для забезпечення об'єктивності аналізу Іринарх Черкаський у своєму дослідженні «Спадщина в українському праві звичайному» навіть чітко сформулював свою методу: «Я хочу остатися самостійним, не піддатися нічиєму впливові і подати тільки те, що можна вивести із уст самого народу» [1].

Такий підхід, безумовно, надає можливість сучасному досліднику продовжити розпочате попередніми поколіннями науковців дослідження і спробувати проводити узагальнення ширшого порядку. Активне використання наукової спадщини авторського творчого доробку умо-

жливлює краще розуміння основних тенденцій розвитку ментальності українства, які знайшли своє відображення в специфіці українського спадкового права. Через описи життя селян названі автори дають нам можливість предметно пізнати і проаналізувати не тільки деякі з юридичних звичаїв, а й у цілому спадкове право, яке завжди відрізнялось найбільшим «заземленням», тяжінням до старовини. Подібний шлях дослідження дозволяє глибше проникнути в основи правосвідомості народу, зрозуміти особливості його культури і всієї розмаїтої системи світосприймання, що тісно пов'язані з процесами неминучої трансформації традиційного, звичаєвого права в право позитивне.

Ставлячи за мету розгляд основних сутнісних моментів у розвитку української системи спадкування і зв'язок її з системою світобачення та світорозуміння українства, автор статті виходить з того, що:

- по-перше, що це дійсно пов'язано з наявністю яскравих рис консерватизму і традиціоналізму українства. На це вказували навіть дослідники лексики української мови [2], підкреслюючи, що вона (йшлося про мову етнічних українців), чітко позначаючи «весь навколишній світ і процеси, котрі в ньому відбуваються (отже, і процеси політико-правового характеру. -Г.Ж.), не тільки в своїй базовій (ядровій) частині, а й великою мірою у бічній, периферійній, виявляє разючу тривалість, постійність» [3], безумовно віддзеркалюючи цим особливості ментальності українства;

- по-друге, це пов'язано з такими рисами, як особистісність, гостре відчуття власної гідності, прагнення до свободи і самостійності, без яких унеможливується повна внутрішня розкутість і максимальна самореалізація. Як тут не пригадати актуальний сьогодні заклик до «сродності» великого філософа Г. Сковороди, що пролунав у другій половині XVIII ст., і феномен особливого відчуття окремішності та індивідуалізму українства, активно досліджуваний протягом XIX-XX ст., і особливий індивідуалізм українства. Саме на такі риси тією чи іншою мірою вказували видатні знавці історії та культури України й українців. Серед них славетні М. Костомаров і М. Драгоманов з творчим доробком 60-80-х рр. XIX ст., І. Франко зі своїми філософськими і літературознавчими студіями кінця XIX - початку XX ст., Д. Чижевський та І. Мірчук з історико-філософськими дослідженнями 30-40-х рр., Є. Маланюк з багатовекторними спостереженнями і розвідками-есе 60-90-х рр. [4].

За звичаєвим правом українці чітко визначали межі власності, принципи і порядок спадкування. Загалом спадкове право розглядалось як сукупність узвичаєних норм, що встановлювали сутність і порядок переходу не тільки прав, а й обов'язків померлого в питаннях наслідування до його нащадків. У відносинах спадкодавця і спадкоємців традиційно простежується два основних принципи спадкування, які поступово склались у ході історичного розвитку форм власності від колективно-спільної до особистої і приватної:

- по-перше, принцип захисту колективної спільної власності й інтересів сім'ї, дотримання колективної волі членів родини спадкодавця зі спробою розширити їх права як потенційних спадкоємців в умовах розвитку приватної власності. Прикладом поняття «обов'язкової долі або частки спадкового майна», що переходила до визначеного кола спадкоємців незалежно від змісту заповіту;

- по-друге, принцип забезпечення свободи заповіту як результату індивідуального волевиявлення спадкодавця, як правозмоги власника самостійно визначити юридичну долю свого майна після смерті, як останнього можливого кроку в самореалізації особистості.

І. Черкаський, розглядаючи дію цих двох принципів, підкреслює, що перший - відбиває традиції старого родового укладу, а другий - прямо виходить із свободи приватної власності. Сучасний дослідник проблем спадкового права зразу ж додасть, що перший принцип домінує в умовах підвищеної ролі державного регулювання майновими відносинами, коли свобода заповіту перебуває в стані певної опіки і предметної визначеності, а отже, обмеженості, що відчувало на собі не одне покоління вітчизняних будівників соціалізму. Другий принцип закономірно стає домінуючим в умовах ринкової системи господарювання з ослабленими функціями держконтролю у сфері цивільно-правових відносин.

Для об'єктивного аналізу дії двох названих принципів спадкування в Україні П. Чубинський розглядав сім'ю як «союз родинний» з притаманним йому розподілом праці між чоловіком (хазяїном двору і польового наділу, забудовником) та жінкою (хазяйкою хати і городу, пряхою, годувальницею і вихователькою), із специфічними внутрішніми порядками облаштування життя, що могли гарантувати репродуктивність роду і його нескінченність. П. Чубинський вбачав у цьому основу відмінностей у правах чоловіка і жінки

на результати праці й підкреслював тотожність у цьому з римським правом [5]. І. Черкаський та І. Шаровкін, розглядаючи той самий предмет дослідження через 30 років, виділяли джерела набуття, загальні правила й особливості розподілу власності, простежували весь процес від створення сімейного спадку і майна до розщеплення його між членами родини - спадкоємцями. Вони так само звернулись до основ внутрішнього сімейного розподілу праці, підкреслюючи, що сім'я в українців залишилась найкращим виробничим ланцюжком. Тут спільники роблять не кожний сам на себе, а на користь усієї спілки - сім'ї, де все зароблене вважається загальною сімейною власністю. Щоб заповісти щось зі спільного сімейного майна одному члену, а не всім, необхідна була згода всіх родичів. Все, що придбається за спільні сімейні кошти за час спільного хазяйнування, вважається добутих спільно і може бути передано кожному з членів сім'ї в рівних частках. Члени такої родини об'єднуються єдиним рівним юридичним обов'язком відповідати за свої борги. В разі виходу з батьківського господарства син відповідає за борги батька як за свої і навпаки [6]. Всі незайняті у загальнотрудовому циклі (крім тих, що вимушено не працюють через об'єктивні причини, як-от хвороби і старість або малий вік) позбавляються права мати свою частку в спільному майні. «Всі непокорні діти (як рідні єдиноутробні, так і примакі, усиновлені діти і зведеняти, тобто діти від різних шлюбів у разі вступу їх до шлюбу без згоди батьків») [7] залишаються без своєї частки в спадщині.

«Найлучша спілка - чоловік і жінка», - завжди говорили в народі, підкреслюючи як переваги такого сімейного життя перед одинацтвом, так і відсутність ускладнюючих моментів при розподілі майна простої сім'ї. В разі потреби за умов такого спільного господарювання і за умови відсутності дітей кожен із шлюбної пари отримував половину спільно добутого майна. Але принцип подібного розподілу не поглинав жодного з членів подружжя, не призводив до нівелювання особистості, оскільки в загальну сімейну власність не входило те, що мав окремий член сім'ї до шлюбу. Здійснювався поділ усього матеріалізованого добробуту родини на різні з точки зору права частки майна. Українці чітко і послідовно усвідомлювали не тільки певну окремішність, роздільність самого майна (розрізняли особисте і загально набуте сімейне майно), розбіжність звичаєвих норм і законів, що

конкретно регламентували їх функціонування, а й прискіпливо пильнували за дотриманням належного порядку в кожній сільській родині. За 150 років до І. Черкаського та І. Шаровкіна таке прискіпливе ставлення щодо розподілу майна української родини спостерігав Федір Чуйкевич, автор праці «Суд і розправа в правах малоросійських», у якій фіксувався доволі значний процес феодалізації за часи Української гетьманської держави протягом першої половини XVIII ст., що вимагало і відповідної зміни в системі приватного права, судоустрою. Вже тоді була складена доволі чітка базова схема розвою і розподілу власності українського подружжя і поземельної власності як її основи. На це звертає нашу увагу студія видатного українського правознавця М. Василенка, присвячена кодифікаційному доробку Ф. Чуйкевича [8].

П. Чубинський, досліджуючи побут і юридичні звичаї етнічних українців, підкреслював, що у них сім'я ніяк не гнітить особистість. Аналізуючи його етнографічні описи, автор спробував аргументувати це вихідне положення наявністю в звичаєвому праві таких моментів щодо членів родини:

- права дружини на повне розпорядження своїм посагом, усім хатнім господарством і родиною як відбиття традиційно особливого статусу жінки;
- права виділення дорослого жонатого сина від батька в окреме хазяйство як віддзеркалення його прагнення до самостійності і набуття повноцінного статусу господаря для найповнішої самореалізації;
- права молодшого сина на отримання хати і двору в батьківському спадку як спільного бажання старших допомогти молодшим у швидшому набутті статусу самостійного господаря;
- появи помітної тенденції до зміни статусу дочок за відсутністю в сім'ї синів і врахування їх при спадкуванні спільного майна (раніше дочки мали в родині пільги при розподілі праці, завжди вважаючись тимчасовими членами сім'ї до свого заміжжя і не претендуючи на спільне майно) [9].

І. Черкаський та І. Шаровкін у своїх студіях аналізують юридичні стосунки членів сім'ї, простежують основні принципи створення і відповідного розподілу майна подружжя. Посаг нареченої і майбутньої дружини (отримане від батьків рухоме і нерухоме майно, подарована худоба) виділяється переважно з материзни (материного майна) і залишається пожиттєво особистою

власністю жінки, а в разі смерті чоловіка повертається повністю їй або її батькам у разі смерті невістки [10]. При цьому, як зауважує І. Шаровкін, намагаючись підкреслити принцип незмінності ціни посагу нареченої, вимагали повернення непошкодженого майна і худоби в тому віці, в якому він був переданий у посаг. У разі неможливості проведення необхідної заміни ціну худоби сплачували грошима. Чоловіку (вдівцю) віддавали з її приданого тільки подушку та його натільну білизну, яку за життя йому нашила дружина. Тільки ця частка майна дружини розглядалась як його потенційна власність [11]. Усе це, на думку автора, безумовно забезпечувало надійний захист власності дружини і було гарантом її самостійності й незалежності, сприяло подальшому затвердженню традиційно шанобливого ставлення до жінки.

Право на особисту власність було і в чоловіка. Посаг органічно доповнював віно (ще раз зауважимо: доповнював, але ніколи не зливався з ним). А віно, рухоме і нерухоме майно нареченого, на яке виставлялась ціна проти ціни посагу, в свою чергу, мало продовження. Це привінок, який складався з подвоєної ціни всіх готівкових грошей і (за умови їх наявності) дорогоцінностей: чи то злата-срібла, чи то перлів та інших ювелірних коштовностей, а з часом і цінних паперів, що могли підтвердити фінансову вагомість і платоспроможність нареченого. Для того, щоб видати заміж дочку, батько давав зятєві запис на посаг і брав з нього до весілля віновий запис, таким чином враховувались і фіксувались усі попередні дошлюбні домовленості, номінально урівнювались інтереси сторін. Це свідчило про розуміння сторонами принципів справедливості й певного убезпечення (страхування) від ризику. На думку автора, таке прагнення українського селянина до забезпечення хоча б відносного рівня правозахищеності цілком виправдане. Але в загальному суспільному вимірі щодо потреб початку ХХ ст. такого традиціоналістського підходу щодо захисту прав було явно недостатньо. Як зауважував Б. Кістяківський, суспільна свідомість українців, на превеликий жаль, ніколи не висувала ідеалу правової особистості, що була б дисциплінована правом і сталим правопорядком та наділена всіма правами і свободами [12]. Ця оцінка пролунала на адресу передових на той час кіл української інтелігенції. Годі й казати про селянську верству!

Повертаючись до проблеми передачі майна у спадок, зауважимо, що український селянин

інтуїтивно спробує віднайти певні гарантії у праві, займаючись азами праворегулювання. Так, прагнучи до самостійного господарювання, жонаті сини виокремлювались в окреме хазяйство і розщепляли майно батька. Але кожна нова сім'я не мала права на всю спадщину старої сім'ї, вона могла отримати лише її певну частку. В умовах гнітючого малоземелля за часів пореформеної України-Малоросії розподіл майна швидко призвів до ще більшого збідніння селянських господарств. З уведенням спеціального закону про селянські розподіли кількість випадків, пов'язаних з розподілом майна, значно зменшилась. А ті розподіли, які проводились, на думку І. Шаровкіна, вже не мали юридичного значення. Цим підкреслювалась перевага нормативних актів над нормами традиційного права і певні зміни в позиціях українського консерватизму щодо спадкування [13].

Однак до проблеми розподілу майна між дітьми в кожній родині необхідно було повертатись у зв'язку зі смертю батька («два коти на одному салі», як казали в народі про таку ситуацію). Спадкування в такому разі проходило за традиційним сценарієм і було двох видів: за звичаєм (за законом), по відказах (за заповітом). Діяло при цьому два таких принципи:

1) родинний - давав кожному кровному родичу, який входив у сім'ю і працював на її користь, право на спадок;

2) економічний - давав право на спадщину всякому, хто вкладав у неї свою працю і наснагу (право на спадкування з боку всиновлених дітей, що працювали в господарстві, з боку діда, яким міг виступити зять. Він набував права переваги перед відставним солдатом, сином померлого батька, при розподілі спадщини). Практика спадкування на рубежі століть яскраво засвідчувала перевагу економічного принципу над родинним [14].

Отже, за загальним порядком спадкування за звичаєм (за законом) в Україні відбувалось таким чином:

1) Спадщина матері, «материзна» (особиста власність, майно матері та все придане, отримане в посаг, що набувало статусу недоторканного), йшла дочкам, за їх відсутності - синам. Нерухомість, що була в приданому, а особливо земля, становила недоторканну власність дружини і йшла в першу чергу доньці, хоча могла ділитись порівну між дочками і синами за бажанням матері. Обмеження, які спостерігаємо в порядку спадкування жінкою спільного майна, на думку

автора, були значно послаблені саме за рахунок надання власності жінки особливого статусу.

2) Спадщина батька, «дідизна», «батьківщина» - це все сімейне і родове добро, все спадкове майно. Воно складається з двох частин і спадкується за своїми правилами: А) особисте майно батька, що відійшло до нього після виходу його ще замолоду з батьківської сім'ї, йшло синам (перша лінія спадкування) або за їх відсутності - побічним спадкоємцям (друга лінія спадкування), тобто братам, які спільно працювали свого часу на цю спадщину. Жінки (сестри) не брались до уваги і повністю виключались при живих братах; Б) Майно, нажите спадкодавцем власною працею із синами і членами своєї сім'ї, без всякої участі побічних, на останніх не спало, а спадкувалося по чоловічій лінії виключно в межах своєї сім'ї. Цим майном розпоряджався тільки батько. Він міг позбавити будь-кого з синів свого спадку, якщо той не вмів шанувати батька.

3) Спільно набуте майно спадкувати могли всі, хто становив сім'ю і працював на її користь протягом певного часу, крім дочок. На думку автора, П. Чубинський цілком слушно пов'язував традицію недопущення селянських дочок до спадкування нерухомості із залишками васально-ленної системи, про яку залишила яскраву пам'ять «Руська Правда». Згідно з названою нормою староукраїнського права, князь за відсутності у смерда сина, нащадка-воїна, передавав частину своєї землі в наділ іншому смерду на умовах служби за нього. Відстежуючи зміни в напівпатріархальному устрої життя, що вже відбувались під впливом земельної реформи, прояви капіталістичного характеру, що значно активізували зміни в українському праві, І. Черкаський вказував на те, що стали масовими випадки урівняння дочок із синами у тому разі, коли синів немає. Тоді дочки дідичать, тобто спадкують спільне майно. Автор вважає, що ця тенденція в спадковому праві з'явилась у попередні часи як відбиття суспільної потреби в збереженні селянського господарства. Так, згідно з Кодексом 1743 р. «Права, за яким судиться малоросійський народ» право на спадкування за законом мали не тільки невиділені сини, а й незаміжні дочки, яким надавалось право одержувати четверту частину спадку. На рубежі XIX-XX ст. нормою стає їх рівне право спадкування. Детальне вивчення «Прав» 1743 р. дозволяє визначити все коло спадкоємців за законом. Так, у разі передчасної смерті дорослих дітей мова йшла про

спадкування їхніми нащадками - онуками і правнуками, а за їх відсутності - найближчими родичами по батьківській лінії, тобто братами і сестрами або їхніми дітьми, батьком або матір'ю спадкодавця [15].

4) Певні відмінності в Україні мала спадщина на солдатів-рекрутів. За свідченням П. Чубинського, «служивий» у середині XIX ст. отримував у Новоросії від своїх батьків тільки грошову підтримку, а в Малоросії - частину батьківського майна, хоча й дещо меншу від часток своїх братів, але достатню для ведення самостійного господарства після повернення з війська [16]. На кінець XIX ст. урівнюють у правах спадкування солдата з його братами (це сталося після виходу низки законів про виділення запасних земель для наділення солдат ділянками землі, про скорочення термінів рекрутської служби до 4-5 років). Батьківське господарство ділилось на рівні частини, протягом служби рекрута його частина нерухомості розбиралась братами і орендувалась за врожай чи плату під наглядом старости. Після повернення зі служби солдат отримував свою частку спадку в тому стані, в якому була виділена батьком [17].

5) За відсутності дітей на дружину (чоловіка) спало все спільне майно без обмежень. Але при живих батьках померлого чоловіка невістка мала право тільки на своє придане, включаючи худобу, у тому віці, як виходила заміж, і так звану «долю вдовиці», частку від спільного майна, яку давав свекор на свій розсуд (все інше переходило свекру в розпорядження і користування) [18]. Після смерті останнього спадкодавця, коли вже не було побічних, майно ставало виморочним. Але родичі мали право родового викупу, тобто переважного права купівлі нерухомості, яка раніше належала роду, а потім перейшла до сільської громади. Перевага торкалась тільки черговості, а не ціни. Родове майно купувалось (або перекупувалось у нового власника) за ціною, яку давали сторонні люди. Таке право втрачалось після 2-3-х продажів [19].

Таким чином, спадкування за звичаєм або за законом у етнічних українців забезпечувало збереження всередині роду всього майна, частково накопиченого предками й успадкованого, частково створеного колективно-спільною працею сім'ї, частково набутого додатковими легальними шляхами (купівлею, обміном тощо) і в кінцевому варіанті переданого у власність певної сім'ї, а у разі її зникнення - у власність роду. При цьому, на відміну від національних систем римського,

германського, французького права, українське звичаєве право послідовно відстоює право і самостійний статус жінки в сім'ї, безумовні переваги при спадкуванні представників низхідної лінії роду і право не наслідування, а тільки розпорядження і користування спадковим майном представників висхідної лінії роду (як приклад, свекор за відсутності онуків-спадкоємців повертає спільне майно свого померлого сина в свій рід, але набуває при цьому право не власника, а розпорядника і користувача цим майном). На думку автора, таким чином склалась надійна система, що була захищена правом, система спадкування за найбільшого сприяння молодій порослі роду при гідному, шанобливому ставленні до старшого покоління.

Другий вид спадкування, самостійність якого завжди відстоювали українці, – спадкування за заповітом (тестаментом). Його називали в народі «останньою волею батька», «відказом». Згідно з аналізом статистичного матеріалу, проведеного П. Чубинським, заповіт становив розподіл тільки частини майна. Загалом заповіт, на його слушну думку, складався для уникнення спорів і суперечок між родичами й ніколи не заміняв собою спадкування за звичаєм. Він був таким розподілом, який проходив би після смерті особи, що залишає спадок згідно з існуючим звичаєм [20]. Для певного контролю за порядком підготовки testamentів в Україні-Малоросії з часів поступового проникнення російських порядків протягом XVIII ст. затверджується правило, за яким при складанні тексту письмового заповіту обов'язковою стає присутність представника влади або двох-трьох достойних осіб [21].

У І. Черкаського знаходимо чітко виписування основних умов, форм і порядку спадкування за заповітом. Приводами відказів для заповідання він називає тяжкі хвороби і старість спадкодавця, коли до смерті вже ближче, ніж до життя. Серед умов, яких необхідно дотримуватись заповідачу, названо 1) його психічне здоров'я і відповідний вік (малолітство не дозволяє заповідати); 2) добра воля відказника; 3) розпорядження заповідача власним майном. Відкази були усні й письмові. Усні заповіти – це домашні словесні відкази при свідках, яких обов'язково мало бути кілька чоловік, деінде до семи. Як зазначав дослідник, важливим було вчинення процесу заповідання згідно з усталеними нормами. Серед найважливіших автором названі такі: «українське право не йме віри тільки словесному

відказу, при якому зовсім не було свідків; не має значення родинність зв'язків заповідача і свідка; не може бути свідком той, кому що-небудь відказується» [22]. Щодо письмових заповітів дослідник теж називає певні правила, виконання яких надавало заповіту правової сили: однаковість оформлення, написання від особи заповідача і за його особистим підписом, обов'язковість завірення у волосному суді (навіть якщо заповіт складався в присутності священника і представника місцевої влади, сільського старости) [23].

А ось на які моменти заповідання звернув увагу в своєму дослідженні І. Шаровкін: 1) найпоширеніша форма заповіту в сільському люду – словесна; 2) найчастіше свідками виступають сусіди заповідальника; 3) як письмовий, так і словесний заповіт обов'язковий для виконання; 4) якщо розподіл майна відбувається не за волею заповідальника, звертаються до суду старости і старців. Ці рішення суду були обов'язковими для виконання [24]. В інших доробках з проблем звичаєвого права знаходимо ще таку деталізацію процесу заповідання. Після смерті батька розподіл майна згідно із заповітом проходив мирно, якщо ж були непорозуміння, втручались громада і волосний суд. Мирний посередник М. Данильченко, учасник народознавчої етнографічної експедиції, що проводилась у другій половині 60-х рр. XIX ст. в Малоросії, узагальнюючи досвід волосних судів щодо розгляду справ, пов'язаних із заповіданням майна і набуттям права власності, відзначав, що, як правило, більшу частину отримували сини ще не жонаті, ніж ті, що вже одружились (це і забудови, і сільськогосподарський реманент, і вся робоча худоба). Той самий автор вказував на важливість такої позиції: в будь-якому разі недобросовісне володіння не можна було легалізувати і ніякою давністю не можна було забезпечити право власності. У кожному випадку виявлення недобросовісності володільця-спадкоємця захоплене майно відбиралось і поверталось його законному власнику, а винний штрафувався і повністю відшкодував шкоду [25]. Спостерігаємо тенденцію до підняття рівня відповідальності, пов'язаної з легальним прийняттям спадку. Хоча сам заповіт і вважався одностороннім особистим розпорядженням особи (спадкодавця) щодо свого майна, належних їй цінностей, можна чітко простежити наявність певних вимог щодо законності вступу другої сторони (спадкоємця) в спадкові права.

Отже, спадкування здійснювалось двома шляхами – за законом і за заповітом. Уся система

спадкування становила доволі чітко сформовану сукупність правових і організаційно-технічних заходів. Вона виявляла, з одного боку, можливість вибору, а з іншого – певну обмеженість дій заповідальника (відказника, спадкодавця) через наявність обов'язкової частки. В той же час система спадкування в українців виявляла притаманні їм риси справедливості, гуманізму, працелюбності, активної особистості, шанобливості до старших, традиціоналізму і разом з тим гнучкості. Така система сприяла збереженню як матеріальних основ української сім'ї, так і духовних підвалин українства.

Протягом усього XX ст. розвиток цивільного права і його складової – права спадкового проходило в Україні в умовах різних політичних режимів і соціально-економічних формацій. Але найбільше на традиційну систему спадкування вплинуло радянське право. Розвиток української радянської системи права здійснювався на основі загальносоюзного законодавства в галузі права, що призводило до значного нівелювання розбіжностей у національних правових системах союзних республік і України в тому числі, до уніфікації права. З іншого боку, видимість активного використання досвіду нації в розвитку права залишилась. Так, згідно з Основами цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік (прийнятих у грудні 1961 р.) був розроблений Цивільний кодекс УРСР (ЦКУРСР), що набрав чинності з 1 квітня 1964 р. і понад 40 років регулював правовідносини у сфері спадкування.

З огляду на традиції попередньої доби так само виділяли спадкування двох видів: за законом і заповітом. Але при цьому повністю виключались як альтернативність, оскільки спадкування могло здійснюватись або за законом, або за заповітом, так і можливість спадкувати особам, які були позбавлені батьківських прав (при спадкуванні за законом після своїх дітей) і особам, які навмисно позбавили життя чи здійснили замах на життя спадкодавця (при спадкуванні за законом або заповітом).

Підкреслимо, що перевага віддавалася заповіту, а тому спадкування за законом відбувалось лише за умов відсутності заповіту. Загалом судова практика 90-х рр. XX ст. засвідчила тенденцію до значного збільшення кількості заповітів, що стало проявом актуалізації проблеми приватної власності на тлі поліваріантності форм власності. Важливою ознакою нового часу стало гарантування державою права кожного громадя-

нина на спадкування за законом згідно з принципами черговості (як продовження давнішньої традиції поділу спадкоємців за основними і побічними, низхідними і висхідними лініями спадкування) і примату права особи, що проживала тривалий час разом зі спадкодавцем (трансформоване право попередніх часів на спадок невиділених і нежонатих синів). При спадкуванні за заповітом згідно із ст. 534 ЦКУРСР гарантувалось право кожної право- і дієздатної особи на заповіт, свободу заповідання (але не безмежну, через що проблематично казати про «збіг особистої волі заповідача і його волевиявлення»), а також право на зміну (повну або часткову) і скасування свого заповіту. В цьому, як і раніше, виявлялась роль заповіту як можливого інструменту виховання членів родини. Заповідати можна було як усе, так і частку майна, або позбавляти права на спадщину як одного, так і кількох (або всіх) спадкоємців за законом, що продовжувало традицію попередніх часів. Спадкоємцем могла стати будь-яка фізична або юридична особа, одна або кілька осіб, держава, церква тощо.

Значною відмінністю відзначені такі норми матеріального права щодо заповіту. По-перше, з'явилась рецепція старого класичного римського права – положення про обов'язкову частку. Вона незалежно від волі спадкодавця передавалась у спадок конкретно визначеному колу осіб (їх перелік вичерпний і розширенню не підлягав). Це неповнолітні й повнолітні непрацездатні діти (і рідні, й усиновлені), непрацездатні дружина, батьки, усиновителі, утриманці померлого (ст. 535 ЦК УРСР), які до його смерті не менше одного року жили за його кошт, тобто були на його утриманні (див. Постанову Пленуму ВС УРСР «Про практику розгляду судами України справ про спадкування» від 24.06.1983 р.). Названі категорії осіб успадковували не менше двох третин частки, яка могла б належати кожному з них у разі спадкування за законом. Це вимагало математичного обрахування всієї спадкової маси без задіяння банківського внеску, на яке в заповіті було зроблено розпорядження (див. названу Постанову Пленуму ВС УРСР). Про ставлення до такого розуміння постанови серед юристів існували навіть протилежні точки зору [26].

По-друге, точно були визначені вимоги щодо оформлення самого заповіту (тільки письмова нотаріальна форма) і спадкових прав (певний порядок прийняття спадку і видачі свідоцтва про спадок). При цьому конкретно були прописані всі

вимоги щодо дій суб'єктів у нормальних та екстремальних умовах. Невиконання спадкодавцем вимог щодо порядку оформлення і самої форми заповідального договору, так само як і порушення особистих прав спадкоємців, тягло за собою недійсність договору і спадкування на загальних підставах.

По-третє, чітко виписувалось право легату (заповідального розпорядження спадкодавця з умовами про довічне утримання і виконання дій) і спадкової трансмісії (перепризначення другого спадкоємця на випадок, якщо не знайдеться перший).

По-четверте, ґрунтовно розглядалось положення про участь держави в забезпеченні процесу спадкування, зокрема в розподілі спадкової маси через встановлення мита на майно, що наслідуються, в переході спадку до держави, умови такого переходу (через альтруїзм заповідача, відсутність спадкоємців, фактичну і юридичну відмову від спадку, позбавлення спадкоємця права на спадок). Отже, на спадкове право значною мірою вплинула соціалістична держава, яка, на відміну від попередніх часів, значно посилила свій вплив саме на визначення умов і конкретних меж спадкування. З уведенням норми про обов'язкову частку і посиленням соціального аспекту в проблемі заповідання, з визначенням порядку переходу спадщини до держави були значно посилені моральні й матеріальні позиції не спадкодавця, а протилежної сторони.

Цивільний кодекс (ЦК) України, що набрав чинності з 1 січня 2004р., покликаний забезпечити розвиток спадкового права в умовах становлення ринкової економіки. Цьому сприяє і чіткість структурування самого ЦКУ (спадковому праву присвячена одна з шести книг, сім глав, без малого сто статей), і точність формулювань, і широка охопленість правом, і загальна відповідність європейським стандартам. Цей кодекс у питаннях праворегулювання проблем наслідування продовжує традиції попереднього кодексу УРСР. Разом з тим виділяються і значні відмінності, поява яких зумовлена діями суб'єктів в умовах роздержавленої економіки.

Так, у ст. 1218 нового ЦК дає визначення складу спадщини не тільки як належних особі цінностей (тобто нерухомого і рухомого майна, об'єктів речового права), але як цілому комплексу, сукупності «прав та обов'язків, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинились внаслідок його смерті» [27] (у ст. 1225-1232 дається детальніше їх тлумачення: в комплексі названі право власності на

майно, право власності або користування на земельну ділянку, право вимоги з укладанням договору, право на неодержану зарплату, інші соціальні й страхові виплати, право на вклад у банку і частку у спільній суміжній власності, майнове авторське право). А ст. 1219 виключає з їх кола тільки ті, які «нерозривно пов'язані з особою спадкодавця», тобто особисті немайнові права, аліменти, кредити, борги, відшкодування шкоди щодо каліцтва, участь у товариствах тощо, якщо інше не встановлено законом або установчими документами [28].

Більш предметно визначаються особи, які можуть бути спадкоємцями - це всі учасники цивільних відносин, а щодо фізичних осіб - це ті, які були «живими на час відкриття спадщини, а також особи, які були зачаті за життя спадкодавця і народжені живими після відкриття спадщини» [29]. На думку автора, таку абсолютно необхідну регламентацію об'єктів і суб'єктів права спадкування викликали не тільки потреби розвитку цивілізованих ринкових відносин, а й досвід попереднього розвитку й аналіз традицій спадкування.

Наслідування здійснюється не за традиційною і достатньо дослідженою двоваріантною схемою, а за триваріантною:

1. Спадкування за заповітом. Практика судових розглядів справ щодо заповітів громадян, а саме дійсності заповітів, збудила науковий інтерес до цієї проблеми. З точки зору сучасних цивілістів, заповіт - це акт особистого розпорядження майном у разі смерті, односторонній правочин особи, дійсність якого визначається на момент відкриття спадщини [30]. Оскарження заповіту, згідно з ЦК, до відкриття спадщини не допускається. Виконання заповіту чітко регламентовано правом (ст. 1286-1295 ЦК), що обумовлюється потребами більш гарантованого захисту особи і її приватної власності.

2. Наслідування за законом. ЦК визначає основні умови такого спадкування (відсутність заповіту, наявність факту відмови від спадщини або усунення від заповіту тощо) і називає основні принципи спадкування: черговість, наявність обов'язкової частки, рівність розмірів частки у спадщині кожного зі спадкоємців однієї черги. В Кодексі названо п'ять ліній черговості, останню з яких представляють родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, які не менше 5 років отримували від нього матеріальну допомогу, що стала для них єдиним джерелом існування. ЦК визначає порядок зміни

черговості, умови спадкування за правом представлення, розмір частки у спадщині за законом і порядок її зміни.

3. Новелою у вітчизняній цивілістиці є спадковий договір, який вводить поняття «набувача за договором», «обов'язки і відповідальності сторін» тощо, поняття дещо призабуті через невикористання їх у радянській практиці спадкового права. Істотними (обов'язковими) умовами цього договору є предмет, наявність двох сторін (відчужувач і набувач) з визначенням обов'язків і терміну дії договору. Без погодження сторонами істотних умов договір не може вважатись укладеним. В ЦКУ виокремлюються такі ознаки спадкового договору, як майновість, письмове нотаріальне оформлення, обов'язкова наявність попереднього й основного текстів, двосторонньо зобов'язуючий і оплатний характер спадкового договору, складання його на користь учасників, а не третіх осіб. Кодекс визначає можливих суб'єктів договору (подружжя вдвох або по одному, іншу особу); обов'язки сторін (відчужувач надає розпорядження щодо особи набувача про вчинення певних дій майнового або немайнового характеру, набувач їх виконує і в разі смерті відчужувача отримує його майно у власність), особливості спадкового договору подружжя (наслідування спільної сумісної й особистої власності, передача майна набувачу за договором), умови розірвання договору судом. Найбільше розбіжностей у розумінні проблеми викликали такі положення ст. 1307:

— щодо забезпечення виконання договору через накладання нотаріусом заборони відчуження на майно, визначене у спадковому договорі. Йдеться про обмеження права розпорядження майном у разі смерті й складання заповіту (заповіт, складений відчужувачем щодо цього ж майна, визнається недійсним). У той же час спадковий договір – це обмеження можливості розпорядження майном за життя (це є предметом договору!);

— щодо призначення особи, яка де-юре і де-факто здійснюватиме контроль за виконанням договору після смерті відчужувача, і можливості це реально здійснити.

Зрозуміла зацікавленість у договорі набувача, а як щодо забезпечення контролю і зацікавленості контролюючої особи?

Поява спадкового договору пов'язана, на думку автора, з певною невизначеністю можливостей спадкодавця щодо вибору свого варіанту спадкування, з наявними прогалинами в праві щодо використання особливостей нашого менталітету, з необхідністю коректнішого і злагодженого вирішення проблеми спадкування, як це було притаманно українству з давніх часів. Усе це підштовхнуло до подальшого пошуку альтернатив традиційній системі спадкування. Одне безумовно зрозуміло: чітке виписування прав і обов'язків сторін, надання можливостей для повнішої реалізації волі спадкодавця, ніж це було раніше, врахування нових тенденцій та орієнтирів ринкового розвитку має сприяти подальшому розвою спадкового права. Тільки практика використання доведе, наскільки вдалим став черговий законодавчий крок. Життя триває, і правове регулювання відносин спадкування, подібно до регулювання відносин власності, потребує комплексного, міжгалузевого підходу. Правом необхідно забезпечити стабільну, гарантовану можливість спадкування майна і реалізації повноважень громадян щодо розпорядження своїм майном у разі смерті, визначити межі їх свободи і можливості вибору. Важливо досягти повноцінної ефективної дії правових способів захисту спадкового права громадян від будь-яких посягань. Для цього сучасним цивілістам недостатньо орієнтуватись на міжнародно-правові стандарти. Важливо враховувати в розумних межах національний досвід у галузі права, попередні результати вдосконалення правової культури українства.

1. *Черкаський І.* Спадщина в українському праві звичайно-му.-К., 1899.-С 3.
2. *Брицький М.* Из истории восточно-славянской лексики.- К., 1965; *Німчук В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови.- К., 1992.
3. *Німчук В.* Вказ. праця.- С. 355.
4. *Костомаров М.* Дві руські народності. Твори у 2-х т.- К., 1990; *Драгоманов М.* Передне слово. Вибране.- К., 1991; *Франко І.* Історія української літератури. Збір. тв.: У 50-ти т.- Т. 40. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні.- К., 1992; *Мірчук І.* Світогляд українського народу: Спроба характеристики.- Прага, 1942; *Маланюк Є.* Книга спостережень.- Торонто, 1963;

Маланюк Є. Загублена українська душа.-К., 1995.

5. *Чубинский Я.* Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии.- СПб.- 1869.
6. *Черкаський І.* Вказ. праця.- С. 20-68; *Шаровкин И.* Юридические обычаи крестьян Печенежской волости Волчанского уезда Харьковской губернии.- Харьков, 1896.-С. 7-37.
7. *Этнографические сведения о Подольской губернии. Народные юридические обычаи и народные верования, записанные мировым посредником Н. Данильченко в Литинском уезде.-Каменец-Подольский, 1869.-Вып. 1.-С. 2.*
8. *Василенко М.* Пам'ятник української правничої літератури XVIII ст.- Львів, 1925.- С. 17.

9. Чубинський П. Вказ. праця.- С. 690.
10. Черкаський І. Вказ. праця.- С. 22.
11. Шаровкин И. Вказ. праця.- С. 9.
12. Кистяковский Б. А. В защиту прав (интеллигенция и правосознание) // Вестник МГУ. Сер. Философия.- 1990- № 3, - С. 49.
13. Шаровкин И. Вказ. праця.- С. 10-11.
14. Черкаський І. Вказ. праця.- С. 23.
15. «Права, за яким судиться малоросійський народ. 1743 р.» - К., 1997.- Гл. XIII, арт. 1, п. 5.
16. Чубинський П. Вказ. праця.- С. 698-699.
17. Шаровкин И. Вказ. праця.- С. 13.
18. Там само.- С. 5.
19. Черкаський І. Вказ. праця.- С. 51.
20. Чубинський П. Вказ. праця.- С. 700.
21. Бойко І. Про цивільне право Гетьманщини за Кодексом 1743 р. // Право України.- 1999.- № 3.- С. 90.
22. Черкаський І. Вказ. праця.- С. 54.
23. Там само.- С. 55-57.
24. Шаровкин И. Вказ. праця.- С. 15-16.
25. Этнографические сведения о Подольской губернии.- С. 3.
26. Див.: Фурса Е. Проблемы наследования по-украински // Юридическая практика.- 2002.- № 46 (12 ноября).- С. 19; Фурса Е. Проблемы наследственных прав // Юридическая практика.- 2004.- № 4 (27 января).- С. 21; Евдокимов Д. Несуществующие проблемы? // Юридическая практика.- 2004.- № 6 (10 февраля).- С. 16.
27. Цивільний кодекс України.- Закон і бізнес, 2003.- С. 299.
28. Там само.- С. 299.
29. Там само.- С. 300.
30. Див.: Гуцин В. В. Наследственное право.- М., 2002.- С. 8.

G. Zhurbelyuk

PECULIARITIES OF THE INHERITANCE IN UKRAINIAN OUTLOOK SYSTEM: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

The presented article is devoted to the problems of the inheritance, that transformed during XIX-XX centuries and became a reflection of not only the social-economic, but spiritual development of Ukrainians, improvement his legal culture.

УДК 343.343.3

Заруцький О. В.

ОЦІНОЧНІ ОЗНАКИ В СКЛАДІ ЗЛОЧИНУ ХУЛІГАНСТВО (ст. 296 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ)

Статтю присвячено окремим проблемам оціночних ознак, за допомогою яких законодавчо описаний склад злочину хуліганство. Стаття відображає авторське розуміння проблеми і не претендує на загальнодовизнану позицію у науці.

Дослідження проблеми оціночних ознак у складі злочину хуліганство слід почати з короткого огляду проблеми оціночних понять у праві взагалі. Проблема використання оціночних понять у структурі нормативних актів є давно відомою в правовій науці. Вперше в юридичній літературі термін «оціночні поняття» був ужитий у

праці проф. С. І. Вільяньського в 1956 р. Відповідно до визначення, яке дав С. І. Вільяньський, оціночні поняття містяться в таких правових нормах, які «...дають суду можливість вільної оцінки фактам і обліку індивідуальних особливостей конкретного випадку при обов'язковому водночас застосуванні закону» [1]. Але тоді, в 1956 р., цей